

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫнын
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
Ч. АЙТМАТОВ атындагы ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
Ж. БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
Диссертациялык кеңеш Д. 10.16.525**

Кол жазма укугунда
УДК: 398.2 (= 951) (51) (043.3)

Исмаева Рахима Мухамеевна

**ДУНГАН ЭЛИНИН КЕРЕМЕТТҮҮ ЖӨӨ ЖОМОКТОРУ:
тарыхнаама, мазмуну жана түзүлүшү**

10.01.09 – Фольклористика

филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын изиденип алуу үчүн
жазылган диссертациялык иштин
авторефераты

Бишкек – 2017

Диссертация Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых жана маданий мурас институтунун Дунгантаануу жана кытайтаануу борборунда аткарылды

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору
Шисыр Исхар Сувазович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору,
профессор Коныратбаев Т.А.

филология илимдеринин кандидаты,
доцент Бакиров А.А.

Жетектөөчү уюм: И.Арабаев ат. Кыргыз
Мамлекеттик университеттинин
Кыргыз адабияты кафедрасы

Адрес: 720026, г. Бишкек, ул.Т.Саманчина, 10 а

Диссертациялык 2017-иш жылдын « 18 » октябрында саат 13.00 дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдында филология илимдеринин доктору (кандидаты) даражасын алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча

Д. 10.16.525 кеңешинин отурумунда болот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Манас проспекти, 101, ауд. 218.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук китепканасынан таанышып чыгууга болот.
Дареги: Бишкек ш., Чүй проспекти, 265 а.

Автореферат таркатылды « 14 » сентябрь 2017-ж.

Диссертациялык кеңештин
Окумуштуу катчысы
филология илимдеринин кандидаты

Ыйсаева Н.Т.

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Кыргыз маданияты, өлкөдө жашаган (кыргыз, орус, өзбек, дунган, уйгур, украин, түрк ж.б.) бардык калктардын маданияты Кыргыз Республикасынын жалпы байлыгы болуп саналат. Кыргызстандын жалпы калкынын маданиятын бир бүтүндүктө деп билүү мамлекеттик идеологиянын артыкчылык берилүүчү талаптарынын бири болуп эсептелет. Бул жобо айкөл Манастын жети осуятында белгиленген.

1. Улуттардын биримдиктүү болуп, бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгаруусу.
2. Улут аралык ынтымак, достук жана шериктештик.

Сандык коэффициентине карабастан, Кыргызстандын ар улутунун руханий маданият байлыгын ушул оңуттө изилдөө өтө актуалдуу мааниге ээ. Алар мамлекеттин маданий тизиминдеги өзүнчө бөлүктөн турганы менен Мекендин жалпы маданий байлыгын байытууга салым кошот. Биздин изилдөө ишибиздин жыйынтыгы мүмкүнчүлүккө жараша кыргыз маданиятына турмуш чындыгын чагылдырган бөтөнчө улуттук элемент киргизе алат деген ишенимдебиз.

Дунган маданиятында элдик оозеки чыгармачылыкка зор маани берилет. Ал эми дунган маданияты фольклорсуз кем болуп калар эле, себеби этникалык топтун тарыхый тагдыры, психологиясы, турмуш-тиричилигинин кайталангыс мүнөзү дал ушул фольклордо чагылдырылат. Дунган фольклору өз тарыхый эволюция жолунда бара-бара жалпы ички биримдиктүү жана туруктуу түргө келүү менен бирге Борбордук Азия калктарынын фольклоруна таандык жалпылыктарды дагы ичине камтыйт.

Дунган эл оозеки чыгармачылыгынын басымдуу бөлүгүн кереметтүү жөө жомоктор ээлейт. Ушул себептен диссертациябыздын изилдөө бутасы катары кереметтүү жөө жомокторду тандап алдык. Жомокчулар жеке репертуарына кереметтүү жөө жомокторду көбүрөөк киргизишет. Күтүлбөгөн окуяларга жык, сыйкырлуу мазмундагы оозеки тексттер ар кыл курактагы угармандарга жагымдуу болгон. Ошондон улам талдоо учурунда дагы бул популярдуу жанр материалды абдан мол кездештирдик. Демек, кереметтүү жөө жомоктордун абалын тактабай туруп, дунган фольклорунун жалпы абалын элестетүү мүмкүн эмес.

Изилдөөнүн материалы катары фольклорчулардын бир нече мууну жыйнап атайын тематикалык жыйнактарга киргизилген, журнал, гезиттерге жарыяланган, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун жана

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых жана маданий мурастар институтунун Дунгантаануу жана кытайтаануу борборунун кол жазмалар корунда сакталып турган жана диссертанттын жеке талаа иштеринен жыйналган жазмалар кызмат кылды. Иликтеп үйрөнүү учурунда 90 фактылык материал чогултулуп талданды, анын ичинен 72си диссертациянын текстине киргизилди.

Илимий изилдөөнүн максаты. Диссертацияда Борбор Азиядагы дунган кереметтүү жөө жомокторун заманбап усул-ыкмалардын, алдыңкы методологиянын өңүтүндө изилдеп чыгуу максатын көздөдүк.

Көркөм система катары тарыхый маңызда калыптанган прозалык фольклордун мыкты түрү болгон жөө жомокто бардык чыгармалар өз ара алака-катыштын, өз ара таасирленүүнүн, бирин бири байытуунун татаал алакасында тургандыктан, алардын мазмунун жана түзүлүшүн (структурасын), тарыхын конкреттештирүү максатын алдыга койдук. Бул өңүттө калыптанган алака-катыш чындыкты ар тараптуу чагылдырган бардык чыгармалар үчүн жалпы бирдей системасын камтыйт. Айрым сюжеттик функциялардын натыйжасында ар бир чыгарма турмуштук көрүнүштү сүрөттөөдө белгилүү кызмат өтөй тургандыгы аныкталат.

Изилдөөнүн милдети. Аталган прозалык фольклордук жанрдын бирдиктүү көркөм системасындагы мазмунун жана түзүлүшүн туура аңдап-түшүнүү ар бир сюжеттик-тематикалык топтун жеке бөтөнчөлүктөрүн аныктоону талап кылат. Кереметтүү жөө жомоктордун өз алдынча калыптанган топторун аныктабай туруп алардын жиктелүү жана бири бирине таасирленүү өңдөнгөн татаал процессин элестетүү эч мүмкүн эмес. Жанрдык табыйгатын ушундайча түшүнүү дунган жөө жомокторун изилдөөдө төмөнкүдөй конкреттүү милдеттерди аныктоого алып келет:

- кереметтүү жөө жомоктордун пайда болуу, калыптануу жана өнүгүү тарыхын тактап чыгуу. Мунсуз баяндоо-эстетикалык жанрдын бирдиктүү көркөм системасы тууралуу түшүнүк пайда болбойт;

- дунган жөө жомокторундагы жалпы жана жалкы көрүнүштөрдү тарыхый-типологиялык, тарыхый-генетикалык жана тарыхый-маданий окшоштуктардын негизинде тастыктап чыгуу;

- дунган жөө жомокторунда чагылдырылган айрым образдардын кызматын аныктап берүүдө, турмуш чындыгын сүрөттөөдөгү социалдык өңүттө курч берилиши, көркөм сөз каражаттарын урунуу өзгөчөлүктөрү ж.б.;

- дидактикалык, патриоттук, патетикалык ж.б. баяндоо мүнөзүнө карабастан дунган жөө жомокторунун жалпы мазмунун системалоо, дифференциялоо жана конкреттештирүүдө алардын эстетикалык мазмундагы функциясын аныктоого басым коюу;

- элементардык курамдык бирдиктердин (“баяндоо атомдорунун”) негизинде кереметтүү жөө жомоктордун структуралык түзүлүшүн аныктап чыгуу – ансыз талдоого алынып жаткан материал адам аң-сезиминдеги чаржайыт, аморфтуу жана сенек продукция болуп калар эле;

– КЭР, Индонезия, Малайзия жана башка өлкөлөрдө дунган эл оозеки чыгармачылыгынын өз алдынча бир бутагы катары Борбордук Азияда өз орду бар экендигин белгилөө аркылуу талдоого алынып жаткан кереметтүү жөө жомоктор улуттук фольклордун жеке көрүнүшү иретинде терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Коргоого коюлууну негизги жоболор:

– Борбор Азия дунган кереметтүү жөө жомоктору өзүнө гана таандык бөтөнчөлүктөргө ээ. Анткени анын жаралуу жана калыптануусуна бир нече (арап, перс, түрк) калктын фольклордук мурасы таасирин тийгизген. Хуэйцзу-дунган элинин консолидацияланып, ислам дининин таасири астында өзүнчө этнос катары биригишине аталган калктар да салымын кошкон. Ушундай тарыхый тагдырдын аркасында ар кыл маданияттын кошулмасынан трансформацияланган керемет фольклор үлгүлөрү жаралган;

– Чектешкен Түндүк Батыш Кытай (кытай, монгол, уйгур, казак, кыргыз, салар, даур) калктарынын фольклордук салттарына жакын жалпылыктар Борбор Азия дунган кереметтүү жөө жомокторунда көп. Бул, албетте, көп кылымдар бою бир аймакта жанаша турмуш кечиргендиктен улам тарыхый, социалдык-экономикалык жана маданий факторлордун жалпылыгы менен түшүндүрүлөт;

– Борбор Азия дунган кереметтүү жөө жомоктору негизги көрөңгөсүндө бардык хуэйцзу-дунган калкынын элдик көркөм сөз салтынын курамдуу бөлүгү болуп саналат. Анткени кандай этнос болбосун жалпы ички бүтүндүк, туруктуулук, бир калыптуулук тарых жолу кандай узак болсо да өзгөрбөс болуп кала берет;

– Борбор Азия дунган кереметтүү жөө жомоктору КЭР, Индонезия, Малайзия, Кыргыз Республикасы, Казахстан Республикасы, Өзбек Республикасы жана башка өлкөлөрдөгү бир өзөктөн таркаган хуэйцзу-дунган калкынын эл оозеки чыгармачылыгынын өзүнчө бир бутагы болуп саналуу менен бирге, жалпынын ичиндеги жалкы көрүнүш катары улуттук фольклорду терең андап-түшүнүүгө көмөктөшөт.

– Кытайдын бөтөнчө шартында жаралып, телчигип, өнүгүп-өскөн Борбор Азия дунган кереметтүү жөө жомоктору жанрдык өзүнчөлүгү, башкаларга окшобогон образдары, оригиналдуу сюжеттери, эч бир алкакка сыйбаган сүрөттөө каражаттары менен Кыргызстан, Казакстан жана Өзбекстандын фольклорунун көркөм системасын толуктайт;

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Дунган фольклорун жыйноо боюнча Дунгантаануу жана кытайтаануу борборунда уюшулган программаларда Кыргыз Республикасынын, Казакстан Республикасынын, Өзбек Республикасынын, СУАР жана НХАР КЭР айыл аймактарынан материал чогулттук (2007–2010-ж.).

Издөөнүн негизги натыйжалары ар түрлүү илимий журналдарда, атайын тематикалык жыйнактарда жарыяланып, ошондой эле эл аралык илимий конференцияларда окулган баяндамаларда, билдирүүлөрдө жана талкууларда чагылды.

Диссертациянын структурасы. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч бөлүмдөн, корутундудан жана адабияттардын тизмегинен турат. Иштин көлөмү 169 бет.

НЕГИЗГИ БӨЛҮК

Киришүүдө проблеманын актуалдуулугу негизделип, Борбор Азия дунган кереметтүү жөө жомокторунун изилденүү даражасы аныкталат, изилдөөнүн алдыга койгон максаттары жана аны аткаруу милдеттери тастыкталат, иштин теориялык жана практикалык мааниси белгиленет, диссертациянын методологиялык негизи аныкталат, иштин негизги жоболору такталат жана изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы мүнөздөлөт.

“Дунган оозеки-эстетикалык фольклорундагы кереметтүү жөө жомоктор (тарыхнаама)” деген бөлүмдө Борбор Азия дунган кереметтүү жөө жомокторунун эл арасында жайылуусу, аларды жыйноо жана изилдөө тарыхы чагылдырылат. Фольклордун өнүгүү этаптарын туура баамдоо дунган кереметтүү жөө жомокторунун мазмунун жана түзүлүш бөтөнчөлүгүн изилдеп-үйрөнүү жобосун негиздөөгө көмөктөшөт. Аларды билбей туруп эл оозеки чыгармачылыгын илимий өңүттө изилдөөгө киришүү эч мүмкүн эмес. Материалдын эл арасындагы ордун, жайылуу ареалын тактоо, аларды жыйноо жана иликтеп-тактап чыгуу – бири бирине байланыштуу, бири бирине көз каранды жана бири бирине таасир берүүчү фольклористика бөлүктөрү.

Ошондуктан биринчи бөлүмдө алдыбызга конкреттүү практикалык милдеттерди койдук. Калктын баа жеткис руханий байлыгын жадында сактап, эл арасына жайылтып келген жомокчулар, аларды жыйноочулар жана фольклорчулар тууралуу керектүү маалыматтарды берүү зарыл. Алар эл ичинде далай кылымдар бою коллективдүү көркөм сөздө топтолгон мол маалыматты улам жаңы муунга жеткирип туруучу даанышман болгон.

1.1 Генезис, калыптануу жана өнүгүү” деген бөлүмдө Борбор Азия дунган кереметтүү жөө жомокторунун эволюциясы тууралуу маалымат ортого коюлду. Аталган улуттук фольклордун жаралуу, калыптануу жана өнүгүү тарыхы хуэйцзу этносунун пайда болуу фактысына байланыштуу. Чындыгында дунган калкынын калк катары калыптануусуна катышкан (арап, кытай, түрк) калктар жаңы түптөлгөн элге ар бири өзүнүн фольклордук мурасынын бир бөлүгүн берген. Бул мураска элдин эстутумда калган өз ата-бабаларынын сөз мурастары негизги булак катары кошулган. Ушундан улам дунган кереметтүү жөө жомокторунун сюжеттеринен арап, түрк, кытай жана дагы бир нече башка калктын көркөм дүйнөтааным катмарын табууга болот.

Эң башкысы жомокчулардын нечендеген мууну аркылуу улам мыктыланып отуруп биздин күндөргө жеткен дунган кереметтүү жөө жомоктору коллективдүү чыгармачылыктын эң сонун үлгүсү. Ал өзүнүн сан кылымдарды тепчиген узак жолунда табигый наркка ээ болду. Демек, дунган элинин кереметтүү жөө жомокторуна идеялык касиет, жогорку эстетикалык нарк, өз алдынча сюжеттик түзүлүш таандык. Ал кеңири стилдик мүмкүнчүлүккө ээ оозеки көркөм туунду. Оригиналдуу сюжеттерде эзелки тарых издери, күрөштөрү, тилек-мүдөөсү, ишеним-үмүтү, улуттун касиети нукура элдик көркөм сөздүн чеберлиги аркылуу чагылат.

1.2. “Эл арасында жайылуу денгээли” деген бөлүм дунган кереметтүү жөө жомокторунун Борбор Азияда сакталуу абалын чагылдырат.

Дунгандар жаңы журтуна оогондон баштап ата-бабадан калган рухий мурасты унутпай сактап кийинки муундарга өткөрүп берүү аракетинде болгон. Фольклор элдин коллективдүү жылынамасы болуп кызмат кылган доордо турмуш күзгүсү болуп кызмат өтөйт эмеспи. Ошондуктан ал улуттук нарк-насилди, жаңы муун сабак ала турган заң-мыйзам, тарбия көрсөткүчү сыңары маани-маңызга эгедер. Фольклор – этностук энергетиканы өзүнө топтоп турган уютку. Каймана түрдө сөз кудурети менен этностун коллективдүү эстутумун сактап келген түгөнгүс булак. Муундан муун алмашкан жомокчулар ата журттан ала келген ыйык билимди аялуу баалуу казына-мүлк сыңары аяр сактап, жадыдан чыгарбай кылымдан кылымга жеткире билген касиеттүү инсандар болгону анык. Ошолордун күчү менен жаңы журтта дагы өмүрүн уланткан баян нечендеген жаңы көз, жаңы муунду тарбиялоодо эң бир маанилүү ролду аткарды. Дунган эли бүгүнкү күнгө чейин шошуди-жомокчуларынын (Вуджинью М., Губезов Г., Гуйлин Ч., Джапаров Н., Дунларова Я., Завазов И., Кадыров М., Лебуза Л., Мавлинов И., Машинхаева Х., Нюсан А., Цзинлиров С., Чжоншонло Ч. ж.б.) ысымдарын эсинде сактап келет. Алардын жомокчулук өнөрү, көркөм сөздөгү устаттыгы тууралуу бүгүнкү күндө дагы Борбор Азиянын дунган айылдарында суктануу менен кеп кылышат.

1.3. “Тексттердин жыйындысы” деп аталган бөлүмдө жомоктук эпос сюжеттеринин каттоо, системага салуу жана жарыялоо процесси каралат. Фольклористиканын тарыхый тажрыйбасы көрсөткөндөй, эл арасында кеңири тарап ооздон оозго көчүп жүргөн элдик көркөм сөз казынанын топтолушу – аны иликтеп-үйрөнүүнүн эң маанилүү этабы. Кагазга түшүрүлүп сакталып калган оозеки материалдар фольклортаануудагы абдан маанилүү чынжырча. Себеби жыйноодогу системалуу жүйө, жиктеп ирээтке салуу жана жарыялоо иштерин жүргүзбөй туруп фольклор жөнүндө түшүнүк алууга мүмкүндүк пайда болбойт.

Дунган кереметтүү жөө жомокторун жыйноо, системага салуу жана жарыялоо тарыхын үч мерчемге бөлүп кароого болот. Бул, албетте, улуттук фольклортаануунун табыйгы өнүгүшү менен түздөн-түз байланыштуу. Биринчи мерчем октябрь революциясына чейин (Палладий /П.И. Кафаров/, В.Ф. Поярков, В. Цибузгин, А. Шмаков, А.П. Беннигсен), экинчи мерчем согушка чейин (Б.А. Васильев, Е.Д. Поливанов, Ю.Я. Яншансин) жана үчүнчү – Кыргыз ССР Илимдер академиясында Дунгантаануу секторун (Х.Ю. Юсупов, Ч. Чжоншонло, Б.Л. Рифтин, М.А. Хасанов, И.И. Юсупов) уюштургандан кийинки мерчем. Ар мезгилде жыйноочулардын алдына ар башка милдеттер коюлгандыктан ар кайсы мерчемде жыйналган материалдардын сапаты ар түрлүү болгон.

“Дунган элинин көркөм-эстетикалык баянындагы кереметтүү жөө жомоктор (иликтеп-үйрөнүү)” деген бөлүмдө жомоктук эпостордун сюжетин изилдөө маселелери талданат. Борбор Азия дунган кереметтүү жөө жомоктору катталып, жарыяланып, системага салынган тексттердин молдугуна карабастан, алар бүгүнкү күнгө чейин фольклор илиминде

жетишерлик деңгээлде изилденген эмес. Илимий жыйнактарда, журналдарда жана башка мезгилдүү басма сөз булактарында жарыяланган илимий иштер маселени толугу менен системалуу чагылдырып бере албас эле.

Борбор Азия дунган кереметтүү жөө жомоктору ушул күнгө чейин илимий иштин бутасы болбой келгендигинин эң жөнөкөй себеби бар. Фольклорчулар изилдөө учурунда материалдарды жыйноо, иргеп-тескеп чыгуу, жарыялоо маселелерине байланыштуу көйгөйлөргө такалып калган. Фольклор ишмердүүлүгүнүн алгачкы этабында изилдөөчүлөр элдик салттуу маданияттан алынган жүздөгөн материалдардын бүтүн системасын алдыга тартууга милдеттүү эле. Олуттуу көңүл бурууга татыган айрым изилдөөлөрдүн авторлору кереметтүү жөө жомоктордун ички касиетин андап-талдоого анчейин кунт койгон эмес. Алар дунган кереметтүү жөө жомокторун тек башка изилдөө маселелердин өңүтүндө гана карап өткөн.

2.1. “Жыйналган материалдардын изилденүү коэффициенти” деп аталган бөлүмдө дунган кереметтүү жөө жомокторун изилдөө боюнча дээрлик барлык изилдөөлөр аталып чыгат. Улуттук фольклор илимибизде жыйналган материалдын ичинен кереметтүү жомокторду карап талдаган бирин-экин гана эмгек бар. Ишибизде албетте ушул сейрек эмгектерге кыскача талдоо, мүнөздөмө жасап өттүк. Алардын негизгилери Кыргызстанда жүргүзүлгөн. Мындай изилдөөлөргө И.И. Юсупов менен Б.Л. Рифтиндин “Дунганский фольклор” аттуу макаласы, М.А. Хасановдун “Дунганские народные сказки” деген диссертациялык (кандидаттык) изденүүсү, “Дунганские сказки и предания” деген китептин сюжети Б.Л. Рифтиндин комментарий-шилтемеси, И.С. Шисырдын “Прозаический фольклор хуэйцзу Центральной Азии”, “Волшебные сказки хуэйцзу Центральной Азии”. Сюжеты о сношениях с духами”, “Чжирчжисытан хуэйцзу миньцзянь чуанзо дитэбэй (Особенности фольклора хуэйцзу Кыргызстана), “Дүнгөн халык ауыз әдебиетіндегі аңыздар” жана башка монография жана макалалары кирет.

Дунган кереметтүү жөө жомокторун изилдөөдө КЭР дин фольклористтери бир кыйла озуп кеткендигин белгилешибиз керек. Хуэйцзу оозеки чыгармачылыгын иликтеп-үйрөнүү боюнча КЭРдеги Борборлордун азыркы фольклорчулары улуттук кереметтүү жөө жомоктордун мазмунун жеткиликтүү деңгээлде изилдеп чыгышты. Ли Шуцзяндын “Хуэйцзу миньцзянь гушицзи” (“Сборник древних народных историй хуэйцзу”)¹, Цзу Гона “Цинхай хуэйцзу миньцзянь гуши” (“Древние народные истории хуэйцзу Цинхая”), Ли Шуцзяндын “Хуэйцзу миньжяньвэньсюэшыгон” (“Обзор народной литературы хуэйцзу”), Ли Шуцзяндын “Хуэйцзу выншүэ цзунйүхын” (Наиболее полные описания литературы хуэйцзу”) аттуу эмгектери жана башка фольклористтердин эмгектери айткандарыбызды далилдейт. Албетте, дунган фольклорчулары үчүн кытай кереметтүү жөө жомоктору боюнча изилдөөлөрү менен дүйнөлүк фольклор илимине кеңири

---

¹Ли Шу Цзянь.Хуэйцзуминьцзяньгушицзи (Сборник народных сказок хуэйцзу). –Нинься: Жэньминьчубаньшэ, 1988. – 582 с. (кит. яз.).

белгилүү болгон КЭР окумуштууларынын илимий тажрыйбалары эң мыкты көрсөткүч катары кызмат эткен.

2.2. “Азыркы учурдагы изилдөөнүн милдеттери” деген бөлүкчөдө дунган кереметтүү жөө жомокторунун тексттерин изилдөөгө байланышкан негизги иш чаралар белгиленди. Учурда Борбор Азия фольклорчуларынын алдында дүйнөлүк, Борбор Азиялык, кытайлык жана кыргыз окумуштууларынын тажрыйбаларын пайдалануу менен дунган элинин ары кызыктуу, ары өзгөчө улуттук кереметтүү жөө жомокторду илимий өңүттөн изилдөө милдети турат. Чындаганда биз азыр мурдагыдай эле жыйналган мол материалды гана билебиз, бирок аларды олуттуу жана терең изилдөө иши али баштала элек. Алар заманбап фольклор илиминин алдыңкы ыкмаларын колдонуу менен иликтенип-талданып чыгууга муктаж. Ошондо гана улуттук жандүйнө корун сактоо жөнүндө сөз айта алабыз.

Кереметтүү жөө жомоктордун тарыхый-эволюциялык өнүгүү жолу, аймактык, үй-бүлөлүк, салт-санаага байланыштуу тарабы, континенттик чабыттан алганда тарыхый-типологиялык бөтөнчөлүктөрү, ошондой эле жанрлык түрлөрдүн, сюжет менен мотивдердин, дүйнөнү кабылдоодогу элдик дүйнөтаанымдын тарыхый өңүтү, жанрдын поэтика, стилистика жана эстетикасы сыяктуу маселелердин тегерегинде системалуу иштер жасалууга тийиш.

Диссертациялык ишибиздин **2.3. “Терминология маселелери”** деген бөлүкчөсүндө изилдөөгө алып жаткан жөө жомоктун улуттук аталышы боюнча маселелер козголот. Бул маселе этностун өзүнүн пайда болуу тарыхына тыгыз байланыштуу. Дунган эли “гүжир” (“жомок”) терминине философиялык, эстетикалык жана фольклордук маңыз берген. Анткени “гучжир” тарыхтагы турмуштун өзүнүн чагылышы болгон.

Гүчжир сөзүнүн чыгыш теги азыркы фольклор илиминде талаштуу маселе. Терминдин “гу” деген биринчи бөлүгүн бардык изилдөөчүлөр – “байыркы”, “көөнө өтмүш”, “мурдагы” деп чечмелешет. Талаш жок. Терминдин үчүнчү бөлүгүндөгү “Р” – бул суффикс. Ал тек сөзгө эркелетүү маанисин берип турат. Терминдеги талаш – сөздүн “чжи” деген экинчи бөлүгүнөн чыгат. “Гучжир” сөзү, жогорудагы чечмелөөгө кошула турган болсок, түз мааниси “көөнө жана азыркы” мезгилдеги нерсе дегенди билдирет. “Көөнө” түшүнүгү качандыр бир кезде жомокко айланган (трансформацияга учураган) мифтик мотив дегенди билдирет. Ал эми “азыркы” дегенде кийинки тарыхый учурда кошулган мотивдер деп түшүнүү керек. Демек, “гучжир” термини “байыркы көөнө жана азыркы окуялар” деп болжолдойт изилдөөчүлөр. Мындай пикирди Б.Л. Рифтин менен

М.А. Хасанов “В художественном мире дунганской сказки” (“Дунган жомокторунун көркөм дүйнөсүндө”) деген эмгекте: “Гучжир” биздин фольклористикадагы жомок маанисине туура келет, бул көлөмү чакан жомок мүнөзүндөгү чыгармалар. Гучжир сөзүнүн этимологиясы анча даана эмес бүдөмүк түшүнүк, Кытай түндүк-батыш диалектилерде жана Ганьсуда жомок маанисин берет [см. 121,101], Шэньсиде дагы [52, 46]. Кытай ганьсу

диалектисинде, анын ичинде ушул диалектиде сүйлөгөн хуэйцзудунгандары бул сөздү *зү* – «байыркы», ал эми *чжин* (пекин диалектинде *цзинь*) – «заманбап», «азыркы» деп чечмелейт [121, 101; 107, 104]; шэньси жомокторун жыйноочу У Ли-циндагы бул сөздү дал ошондой мааниде жазат [52, 46]”².

2.4. “Классификация маселелери” аттуу бөлүмчөдө биз талдоого алып жаткан кереметтүү жөө жомоктун тексттерин системага салуу боюнча сөз болот. Борбор Азияда катталган дунган кереметтүү жөө жомокторунда бөтөнчө мүнөзгө ээ туруктуу сюжеттик типтер кездешет. Алар калктын тарыхый өнүгүүсүндөгү турмуш чындыгынан түптөлүп калыптанган. Дунган оозеки прозалык түрүнө кирген кереметтүү жөө жомоктун сюжеттик, структуралык, тематикалык бөлүктөргө жиктөөдө көп сандаган материалдын элдик салттын жаратылышынан, табыйгы турпатынан, бөтөнчө эстетикасынан калчап таразаладык. Дунган кереметтүү жөө жомокторун классификациялоодо Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан өлкөлөрүнөн ар мезгилде биздин ажайып фольклорчуларыбыз жыйнаган оригинал тексттер негизги аргумент болуп берди.

Натыйжада Борбор Азия дунган оозеки прозасында турмушка карай мамилесинде айырмалуу келген төмөнкүдөй сюжеттик, структуралык, тематикалык топторду таптык. Алардын ичинен негизги сюжеттик типтер: “Ажыдаар менен күрөшүү” баатырлык жомогу, “Бакыт издөө” баатырлык жомогу, “Балдар киши жегичтин колунда” архаикалык жомок, кайып дүйнө, перилер менен кездешүү новелла мүнөзүндөгү жомок, кереметтүү жубайлар жөнүндөгү романтика маанайындагы жомок, жетим-жесир, жана үй-бүлөдөгү жек көргөн бала тууралуу турмуштук жана сыйкырлуу буюмдар тууралуу апыртма жомокторду айырмалап-жиктеп чыктык.

2.5. “Дунган прозалык-эстетикалык фольклорундагы кереметтүү жөө жомоктор” кагазга түшүрүлгөн бардык сюжеттердин композициялык түзүлүшү талдоого алынды. Дунган кереметтүү жөө жомокторун талдоодо В.Я. Проптун “метасхемасын” пайдаландык. Окумуштуунун “функциясы” элементардык операциялык бирдик катары алдыга койгон милдетти аткарууда абдан натыйжалуу. Бирок 31 функциядан турган баяндоо атомдордун жыйындысы пайдаланууга бир аз татаал жана оңтойсуз. Иш жүзүндө кереметтүү жөө жомоктун тексттерин ырааттуу функцияга салып иликтеп-үйрөнүү абдан эле татаал. В.Я. Проптун баяндоо бөлүкчөлөрүнүн негизинде иликтөө жүргүзгөн көпчүлүк фольклорчулар “функцияларды бириктирүүнүн” эсебинен бул топтомду кыскартуу аракетин көргөнү бекеринен эместир. Мындай иштөө ыкмасына автор өзү деле каршы болгон эмес экен.

Биз ишибизде каармандардын барлык функциясын “позитивдүү элементардык фаза алкагына” бириктирдик. Натыйжада каармандардын жоруктарынын негизги функциялары боюнча дунган кереметтүү жөө жомокторунун сюжетин талдоо төмөнкүдөй элементардык ырааттуу алкакты

---

²Рифтин Б.Л., Хасанов М.А. Художественный мир дунганской сказки. – М., Наука, 1977. – С.

түздү: окуянын чиелениши, окуянын өнүгүшү, окуянын чыңалуусу (кульминация), окуянын кошумча өнүгүшү жана чечилиши.

Албетте, ырааттуу алкактын ичинде белгилүү функцияларды камтыйт. Чиеленишүүдө – *үйдөн чыгып кетүү, тыюу, тыюуну бузуу, сыр тартуу, – отлучка, тыюу салуу, тыюуну бузуу, сырды ачуу, салып берүү, жаман ниет, караниет душманга жардамдашуу, жетпей, кем чыгуу*. Окуянын өрчүшүндө – *ортомчулук, бириктирүүчү кез, каршылашуунун баишталышы, жөнөтүү, берүүчүнүн биринчи функциясы, окуяга карата каармандын мамилеси, сыйкырлуу нерсеге ээлик болуу*. Кульминацияда – *мейкиндикти кезүү, күрөш, белгиленүү, жеңиш, жетпей калганды толуктоо*. Окуянын кошумча өрчүшүндө – *кайтып келүү, куугунга кабылуу, аман калуу, таанылбай келүү, жөнү жок шылтоо менен доого жыгуу*. Окуянын чечилишинде – *татаал тапшырма, аны чечүү, таануу, трансфигурация, жазалоо, той*.

Мындай жиктөөдө фазалык алкактын өзү деле болжолдуу мааниге ээ. Биздин изилдөөбүздө бул ыкма кереметтүү жөө жомоктордун сюжеттик мазмунун сүрөттөп берүүгө абдан ыңгайлуу.

Каармандардын бирин бири алмашкан жоруктарын ыраатуу өрчүп жүрүп олтурган окшош фазаларга алмаштырууну ар бир көркөм чыгарма үчүн жыйынтыктуу бирдей болгудай кылып чектедик. Бул ыкма кереметтүү жөө жомокту каармандардын бир канчалаган жоруктарын улам кайталабаска шарт түзөт. Антпесе кызыктуу сюжети бар жомоктук сюжет баш айлантма татаал маселеге айланар эле.

Каармандардын жоруктарындагы функцияларды аныктап чыгар замат бир типтеги негиздүү сюжеттерди талдоо маселеси келип чыгат. Чындыгында каармандардын функциясын аныктоо менен катарлаш эле мүнөзү боюнча бирдей типтеги сюжеттерди баса көрсөтө кеткен жөндүү. Демек, сюжеттик принциптин эмес, так структуралык белгилердин негизинде типтердин квалификациялуу таблицасын түзүп чыгуу мүмкүнчүлүгү бар. Жыйынтыгында дунган кереметтүү жөө жомокторун “ажыдаар менен алышуу баатырдык жомогу”, “сыйкырлуу жубай тууралуу баатырдык жомок”, “кишилердин жиндер менен кезигүүсү”, “бакыт издөө тууралуу баатырдык жомок”, “азып-тозгондор тууралуу жомок” деген негиздүү сюжеттик типтерге бөлүп кароого мүмкүндүк түзүлдү.

Диссертациябыздын мындан аркы бөлүмчөлөрүндө кагазга түшүрүлгөн тексттер боюнча жогоруда эскерилген фазалардагы (“чиеленишүү”, “сюжеттин өөрчүшү”, “окуянын чыңалуусу”, “сюжеттин кошумча өөрчүшү”, “окуянын чечилиши”) кейипкерлердин функциялары талданды. Мындай аныктап-талдоонун натыйжасында негизги типтердин ички бөтөнчөлүктөрүнөн улам фундаменталдуу сюжеттик типтердин негизги көрүнүштөрүн тактап чыктык.

3.1. Ажыдаар менен алышуу тууралуу баатырдык жомоктордо” мезгил жана мейкиндик ченеминде ар дайым эле жомокко таандык бүдөмүк мүнөз боло бербейт. Бул ыкма андагы окуянын чындыкта болгондугун далилдөө иретинде кызмат кылат. Мында “кереметтүү” жомоктук окуя

“Илгери-илгери өткөн заманда” дебестен, “Бир уездде...” (“Бир шаарда...”, “Бир кыштакта...”) “улуу императордун тушунда жашаган экен” ж.б. деп башталат.

Биз изилдеген жомоктордо окуялардын мезгил менен мейкиндиги чектелүү болот. Ошондуктан кереметтүү жөө жомокторго таандык суу түбүндөгү, жер астындагы жана асмандагы дүйнөгө саякатоо жок. Каармандар мифтик өлкөгө саякаттап, чытырман токойду аралап, деңиз кечип, көк тиреген тоо ашып, жер астындагы падышачылыкка түшүп эрдик жасашпайт. Алар үйүнөн анча алыс эмес жерден эле эрдик жасашат.

Дунган кереметтүү жөө жомокторунда каармандар белгилүү бир аймактын ичинде белгилүү убакытта маанилүү милдеттердин өтөөсүнө чыгат. Мындайда баатыр үйдөн аттанып чыгып эрдик жасай турган жерине чейин баланча убакта жетти дейт жомокчу. Чындыгында Ыраакы Чыгыш (кытай, япон, корей жана башка) калктар маалымат-мнемотика (уламыш, легенда, болмуш, аңыз) жанрларына жакын келет да, кээде окуянын болгон жерин, убактысын так белгилешет. Андыктан аталган элдин кереметтүү жомоктору: баланчадай династияда, түкүнчө деген башкаруучунун тушунда, баландай деген жерде ушундай окуя болуп өткөн деп айтылат”.

Борбор Азия дунгандары жакынкы тарыхый учурларда дал ушул географиялык, экономикалык жана социалдык аймакта отурукташкан. Узак мезгилдер бою дунган калкы Ыраакы Чыгыш фольклордук казына менен аралашып тургандыктан дунган кереметтүү жөө жомокторуна анын кеңири белгилүү жомоктук өзгөчөлүктөрү сиңген. Ошондон улам Борбор Азия (кыргыз, казак, өзбек, тажик ж.б.) калктарына мүнөздүү баатырдык жомоктордогу ажыдаар менен алышуу сыяктуу каармандардын ачык образдары анча байкала бербейт.

Материалды талдап-изилдөөгө даярдоодо дунган фольклорунан ажыдаар менен алышуу тибиндеги баатырдык жомок тексттерден алтыны гана таптык. Абдан популярдуу бул сюжеттик жанрдын дунган оозеки чыгармаларында аз болушун, балким, Ыраакы Чыгыш калкынын жомоктук эпостору чындыкка жакын турмуштук сюжеттерге жакын болгондугу менен түшүндүрүүгө болор. Албетте, мындай аймактык мамиледен улам ажыдаар менен алышуу баатырдык жомогу андан ары өрүш ала албаган.

3.2. Борбор Азиялык дунган оозеки чыгармачылыгында “Бакыт издеп аттанып чыгуу” эл арасында бөтөнчө популярдуулукка ээ. Биз бул сюжеттик типте он төрт фундаменталдуу сюжеттин типти белгиледик. Тандап алган сюжеттерибиз жомоктук эпостордун ичинен “бакыт, ийгилик, ден-соолук, сүйүү, ж.б. издеген” темага байланыштуу. Ошондуктан жалпы идеялык өзөктөгү тексттер структуралык бөтөнчөлүктөрү менен окшош. Кереметтүү жомоктук эпостун тексттеринде көп сандаган окшош варианттар ар башка элдин тексттеринен кездешкендиги дагы кокусунан эмес.

Биздин сюжеттерге жакын мотивдерди эл аралык жомоктук көрсөткүчтөрдүн ичинен А. Аарне, Ст. Томпсон, Н.П. Андреев, Л.Г. Бараг, Г.Дж. Утер, Б. Кербелите жана башка көрсөткүчтөрдөн табууга мүмкүн.

Мисалы А.Хасанов менен И. Юуповдун “Алтын балык”, “Алтын куш”, “Жетөө жана бир ит” жомокторунун функциялык бирдиктери А. Аарне–С. Томпсондун *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography* Antti Aarne's *Verzeichnis der Märchentypen*. Translated and Enlarged by St. Thompson (FF Communications № 184). – Helsinki, 1964. – 588 p. 303 номериндеги (Близнецы или сводные братья” кырг.: “Эгиздер жана анын бакма биртуугандары), 550 (“Поиски золотой птицы” кырг. “Алтын балыктын издегени”), 460 А (“Путешествие к богу для получения вознаграждения” кырг.: “Сыйлык алам деп кудайга барганда”) деген тексттердин сюжеттик схемалары менен толук окшошот.

Ал эми В. Корякиндин “Үч суроосундагы” сюжеттик функциялар, биринчиден, А. Аарне–С. Томпсондун жогорудагы таблицасынын 460 номериндеги (“Путешествие в поисках удачи” кырг.: “Ийгилик издеп чыгуу”) сюжетиндеги мотивдик жүрүштөргө, экинчиден, В. Эберхарддын Eberhard W. *Typen Chinesischer Volksmärchen* (FF Communications № 120). – Helsinki, 1937 125 номериндеги (“Вопросы к небу” кырг.: “Теңирге суроо”) текстине, үчүнчүдөн, Х. Икеданын (“Путешествие в поисках удачи”) текстине Ikeda Hiroko *A Type and Motif Index of Japanese Folk-Literature* (FF Communications № 209). – Helsinki, 1971. 460 В” дал келет ж.б.

Дунган кереметтүү жөө жомокторунун кагазга түшкөн “Бакыт издеп аттанып чыгуу” бардык сюжеттик типтеринде кейипкерлердин жоруктарынын функциялык түзүлүш модели бири-бирине жакын. Бирок жалпы темалык жалпылыктын структуралык түзүлүшүнүн жакындыгы тексттердин баарында бир эле сюжеттик жүрүш кайталанат дегендикке жатпайт. Ар бир жомоктун баяндоо жүрүшү оозеки материалдын ички абалына жараша болот. Демек, структуралык түзүлүш канчалык окшош келбесин, кейипкерлердин функциялык модели, психологиялык жүрүм-туруму “бакыт, ийгилик, ден соолук, сүйүү, ж.б. издеген” баатырдык жомоктордун ар бири өзүнө гана таандык эстетикалык бөтөнчөлүктөргө ээ.

3.3. “Кишилерге жолуккан көрүнчүлөр жөнүндө жомоктор” фундаменталдуу бөтөнчө сюжеттик типке кирет. Көзгө илээшпеген субстанция менен кишинин байланышы тууралуу кереметтүү сюжеттер Ыраакы Чыгыш салттуу теманын сюжеттик кайра иштелип чыгуусунан пайда болгон. Бирок дунган эстетикасында сөзсүз түрдө мусулмандын диний элестетүүлөрү таасирин тийгизгендиктен, айрым баштапкы маңыз таптакыр башкача философиялык кабылдоону чагылдырат. Бардык “кара ниет күчтөрдүн” жоруктары алар менен байланышка баргандардын бардыгы шариатты бузган, күнөөгө баткан болуп, фантастикалык аңгемелер үгүт-насаат мүнөзүнө ээ.

Дунган эл философиясында “чжин” “кубулма” духтар менен байланыштуу. Жомоктук эпосто “чжинчи” (“чи” – “дух”) “жин” маанисиндеги сөз кездешет. Борбор Азия дунгандары “цжин” (狐狸精) “дух” маанисине караганда, “чжин” түшүнүгүнө көбүнчө “джинн” (جن,) кыргызча “жин” маанисине басым коюшат, булар кытай жана арап маанисиндеги

эквиваленттерине туура келет. Негизинен сөзмө сөз которулган латын сөзү “genius” маанисин берет деп болжоого болор эле.

Дунган фольклор сюжеттеринде кара ниет күчтөр “чжины” терс кейипкер эсептелет, анткени алар сөзсүз кишини күнөөгө түртөт деп билишет. Эл адабиятында ар кандай сүйүү окуялары, ченемсиз казына-байлык, купуя сыйкырды үйрөтүүгө азгырган окуялар абдан арбын. Кишинин ниетин текшерүү үчүн чжин жандуу, жансыз кебетеге кирип алып азгырат деп ишенет дунгандар.

Мындай кара ниет күчтөр менен күрөшүүдө эл ичинде көп сандаган ыкма бар. Чжиндер күндөн коркот, ошон үчүн караңгыда эл жашаган жайларда пайда болорун баары билет. Ошол маалда эшиктин алдындагы тепкичте отурбаш керек, үйгө кирери менен дуба окуш керек. Үйдү жаман духтан коргоо үчүн кире бериш эшикке кызыл кездемеден көшөгө тагып коюшат. Карыялар үй мүчөлөрүнө кеч киргенден кийин үйдү шыпыртпайт, ышкыртпайт жана чоор тарттырбайт, ышкырык менен чоор үнүнөн чжиндер күчөйт дейт.

Кишинин сыйкырлуу духтар менен болгон байланышы тууралуу дунган эл чыгармалары көркөм касиети боюнча аңыздарга жакын турат. Арийне, алмустактан бери алар кереметтүү жөө жомоктун эстетикалык элементтерин кошо ала жүрөт. Бүгүнкү күндө эл арасында алар тек “жомок” деп гана таанылат. Убагында “Дунганские сказки и предания” (“Дунган эл жомоктору жана уламыштары”) аттуу жыйнакты түзгөн М.А. Хасанов менен И.И. Юсупов бул чыгармаларды кереметтүү жөө жомоктордун мазмунуна кошуп коюшкан.

3.5. “Кереметтүү зайыптар тууралуу жомоктор” кереметтүү жомоктордогу бул образдын пайда болуусу жалпы дүйнөлүк фольклордогу көөнө архаикалык катмарга байланыштуу. Алар түпкүлүгүндө “аты жок кишинин” тотемдик жаныбар менен болгон никеси тууралуу айтылып келген миф-аңыздардын өзөгүнөн пайда болгон. Абалкы сюжеттерде каарман жаратылыштын анимистик маңызына көз каранды, алсыз болуп сүрөттөлөт. Андайда киши кейпин кийген тотемдик жаныбар коргой турган кишисине кыйынчылыкты жеңүүгө көмөктөшүп, ага азык-түлүк, күч-кубат, ийгилик, билим тартуулайт.

Ар бир аймактын фольклордук корунда сыйкырлуу нике мотиви боюнча өзүнүн кереметтүү образдарынын комплекстүү жыйындысы бар. Мындай оригиналдуу образдардын ар бир топтомдо ар башка болушу ошол аймактын жаратылыш ыңгайына, жан-жаныбарлардын өзгөчөлүгүнө жараша калыптанган тотемдик ынанымдарга жараша калыптанган. Ар бир өзүнчө жердеген аймактын ыйык санаган өз жаныбарлары болуп, ошолордон бөтөнчө мүнөздөгү сыйкырлуу никенин каармандары жаралган.

Арийне ата-бабаларыбыз тарыхый өнүгүү жолунда чарпылып-чачылып, ар кайсы аймакты мекендеп кеткенине карабастан сыйкырдуу нике мотивинде жалпыга бирдей таандык кереметтүү жаныбарлар образын таштап кетишти. Ар кыл калктын оозеки мурастарындагы сыйкырлуу нике мотивине

тиешелүү кереметтүү жаныбарлардын образы мезгилдин өтүшү менен жалпы фольклордук мурага айланды. Бүгүнкү күндө бир катар элдин жомоктук эпосунда жолборс, аюу, каракулак шер, коён, ташбака, бака, үлүл, аары дагы башка жаныбарлар сыйкырлуу никенин каармандары болуп саналат. Адам коомунун алгачкы түзүлүшүндө тотемдик жан-жаныбардын баарысы сырткы келбетине карбастан кудуреттүү сыйкыр күчкө ээ деп таанылган.

Кереметтүү зайыптар тууралуу жомоктук сюжеттик типте турмуш чындыгына карата аң-сезим жогорулап, айланага карата көзкараш өзгөрөт. Байыркы салт-санаадагы көөнө түшүнүктөр жомоктук эпостун эстетикалык духундагы туундуларга айлана баштайт. Кереметтүү жар күтүүдөгү сыйкырлуу коштоочулар бара-бара эки типке ажырымдалат. “Жогорку” түрлөргө ажыдаар, феникс куш, аюу, жолборс, бөрү, аккуу; “төмөнкүлөргө” эшек, чөө, чочко, бака, үлүл ж.б.д.у.с. Сыйкырлуу нике институтундагы мындай ажырым фольклордук принциптеги “төмөнкү” кейипкер эстетикасынын акырындап калыптануусуна байланыштуу. Бул принцип жүрүп отуруп кереметтүү жөө жомоктун эң башкы принцибине айланды. Дал ушул жомоктук эстетикалык принциптин шарапаты менен азып-тозгон бейчара кейипкерлер ажыдаар, жолборс, аюу сыяктуу кудуреттүү каармандар менен сыйкырлуу никеге турушат.

Борбор Азия дунган кереметтүү жөө жомокторунун ичинен биз тараптан төмөнкүлөр белгиленди: “Кереметтүү жубан”, “Эки Ливон” [Юсуров Х], “Таз” [Хасанов М., Юсупов И.], “Денизди кайнаткан Чжон Юй” [Хасанов М., Юсупов И.], “Фазандарды сабаган Чжон Дачже” [Хасанов М., Юсупов И.], “Хуаршонди жинйүр” (Сүрөттөн түшкөн сыйкырлуу балык) [Карякин В.], Эрйүэ эр лун тэ ту (Экинчи айдын экинчи күнү ажыдаар башын көтөрөт) [Шисыр И.]. Албетте, Борбор Азия дунган фольклорунда башка сюжеттер дагы бар, бирок алардын абалы толук татыктуу материал иретинде талдоого алууга мүмкүндүк бербеди.

Арийне, кылдат карап текшерүү жумуштарын жүргүзсө, сыйкырлуу жаныбарларга керемет үйлөнүү сюжети боюнча али күнчө байкала элек тексттерди таап чыгууга болор эле. Чын-чынына келгенде мындай мотивдер башка туруктуу сюжеттик типтерден деле кездеше берет. Мисалы: (“Лосань”, “Ак коён”, “Жылан-кыз”, “Кызыл ашкабак-суу кабак” ж.б.). Бирок бул мотивдер талдоонун аныктоочу бирдигине жатпастан, тек башкы сюжеттик аракеттеги лирикалык чегинүү шекилинде кызмат өтөйт.

3.6. “Үй-бүлөдөн азып-тозгондор тууралуу жомоктун” кейипкерлери ушул сюжеттик туруктуу типтеги аталыштын өзү сыңары эстетикалык касиетке ээ. Чындыгында эле жомоктук эпостун түрүндө баяндалган үй-бүлөлүк чакан окуя жалпы адамзаттык трагедияны сүрөттөйт. Өгөй энеден, агадан, эжеден куугунтук жеп, тентип калган жетим ырасында эле адам коомунун бейчара мүчөлөрү. Ал эми жомок өзүнө таандык эстетикалык боорукерлиги менен кичине кишилердин татына образына чейин көкөлөтөт.

Кереметтүү жөө жомоктор үй-бүлөдөн азып-тозгон кейипкерлер аркылуу турмуш чындыгын сүрөттөөдө демократташтырууга олуттуу кадам

таштады. Абалкы адамзаттын баёо аң-сезиминдеги өлбөс жан түшүнүгү, айтылуу уламыштардагы шамандык күч, аңыздардагы аты-жөнү белгисиз каармандын ордуна чыныгы коомдук турмуштагы кадимки бейчара байкуштун образы чыга келет. Ушундан баштап абалкы баёо фольклор адам коомундагы алака-мамилени чагылдырууга өтөт.

Кереметтүү жомоктордогу үй-бүлөдөн азып-тозгон кейипкерлердин (жетим, өгөй кыз, бакма биртуугандар, кичүү уул, кичүү кыз) образы терең социалдык мазмундуу. Тагдыры кем жаралгандарды эл тарабынан идеалдаштыргандыктан мүнөздөрү боюнча бир тамырдан тараган образдар. Бирок ар кыл тарыхый-социалдык кырдаалда пайда болгон элдик туундулар. Кереметтүү жөө жомоктогу бул образ алмустактагы фольклордон түптөлүп, социалдык коомдо эң маанилүү өзгөрүүлөр менен белгиленет. Матриархалдык түзүлүш ыдырай баштаган кезде “жетимдин” образы калыптана баштайт. Андан соң “кичүү уул” образында майорат менен минорат күрөшү сүрөттөлөт. Уруулук түзүлүштү үй-бүлөлүк байланыш сүрүп чыгара баштаган заманда “өгөй кыз” образы пайда болот. Тарыхый өнүгүүнү күзгү шекилдүү чагылдырып турган фольклордо ар бир турмуштук табыйгы көрүнүш эстетикалык түр кошуу менен адамзат коомунун ар бир баскычын чагылдырып жүрүп олтурган. Көрүнүп тургандай, ар доор өзүнүн социалдык типтерин жаратса, жомок ошол социалдык типтерди өздөрүнө мүнөздүү табыйгы эстетикалык идеалдар менен шөкөттөп чыгат.

Борбор Азия кереметтүү жөө жомокторундагы үй-бүлөдөн азып-тозгон каармандар тууралуу тексттер эң бай туруктуу сюжеттик типке кирет. Бул фактыны азыр дагы эл оозунан угууга боло турган мол материалдар далилдейт. Материалдарды каттоо учурунда жыйырма алты толук бүткөн сюжетти кездештирдик. Үй-бүлөдөн азып-тозгондор тууралуу дунган жомоктук эпосторунун ичинен Ыраакы Чыгыш, Жакынкы Чыгыш жана Борбор Азия элдеринин фольклордук поэтикасына таандык айрым мотив, образ, стилдик фигураларды ж.б. табууга болот.

Кагазга түшүрүлгөн материалдарды талдоого даярдоодо үй-бүлөдөн азып-тозгондор тууралуу: биринчиден, жетим кыз жөнүндө (“Чжиньхуа – алтын гүл” [Хасанов М., Юсупов И.], “Өгөй эне” [Хасанов М., Юсупов И.], “Ак коён” [Корякин В.], “Мыйхуар” [Хиймамов Г.]), экинчиден, жетим уул жөнүндө (“ЧжонТянью” [Хасанов М., Юсупов И.], “Быйгуга жолуккан Нюду” [Корякин В.]), үчүнчүдөн, кичүү уул жөнүндө “Эки биртууган” [Хасанов М., Юсупов И.], “Лосань” [Хасанов М., Юсупов И.], “Акниет жана караниет” [Хасанов М., Юсупов И.], “АзизЮсур” [Корякин В.], “АкпейилХэкэ” [Корякин В.], (“Алтын кулун” [С.М.Я.], төртүнчүдөн, синди жөнүндө “Шалагур”) [Юсупов Х.], (“Жети эже-синди” [Машинхаева Ф.], “Щилагуэнин биртууганы” [Машинхаева Ф.] ж.б. сюжеттерди кездештирдик.

Албетте, үй-бүлөдөн азып-тозгондор тууралуу бөлүкчөнүн ичинде: жетим кыз, жетим уул, кичүү уул, кичүү кыз жөнүндө ар бирин өз өзүнчө жиктөөгө болор эле. Бардык кейипкерлер, алдыңкы абзацта айтылып кеткендей, адамзат тарыхынын ар башка доорунда жарыкка келгендер.

Андыктан туруктуу жалпылыктарга карабастан ошол типтин түрлөрү жүйөлүү бир баяндоо синтагмаларга ээ. Арийне, ишибиздин чектелүү алкагында ар бир туруктуу сюжеттик типти абдан кыска мүнөздө карап чыгууга мажбурлады. Ушул себептен улам ар башка доорлордо запкы жегендердин типтүү сюжетин жалпы бир бөлүмгө сыйлыгыштырууга туура келди.

КОРУТУНДУ

- Борбор Азия дунган кереметтүү жөө жомоктору ушу тапта КЭР, Индонезия, Малайзия, Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан дагы башка өлкөлөрдө жашап жаткан бардык хуэйцзу-дунган калкынын прозалык фольклорунун бир бөлүгү. Тарыхтын узак жолунда турмуш чындыгына карай улуттун жеке өзүнө тиешелүү эстетикалык мамилеси – калктын ички бүтүндүгүн ар убак аныктаган кебелбес бийиктик. Турмуш чындыгынын татаал кырдаалында улуттун туруктуу иденттүүлүк маселеси козголо турган кез келсе элдин ушул белгиси эң басымдуу фактору катары алдыга тартылат.

- Борбор Азиянын жалпы фольклорунун курамындагы барлык хуэйцзу-дунган кереметтүүжөө жомоктору жакынкы Чыгыш, Ыраакы Чыгыш жана Борбор Азиянын бир катар калктарынын маданий мурастарынын айкалышынан калыптанган. Хуэйцзу элинин улуттук аң-сезиминин калыптануу жолунда жуурулушуп-бириктирүүчү таасир тийгизген арап, перс, түрк жана кытай калктары жаңы пайда боло баштаган элге ар бири өз маданиятынан бөлүшкөн. Дунган жомоктук эпосун иликтеп-талдоо учурунда изилдөөчүлөр арап, перс, түрк жана кытай мотивдеринин эстетикалык бөтөнчөлүктөрүн байкаганы бекеринен эмес. Дал ушул факт дунган кереметтүү жөө жомокторунун сюжеттик дүйнөсүн чар тарабынан өзгөчөлөнтүп, уникалдуу, фантазияга бай казынага айланткан.

- Борбор Азия дунган кереметтүү жомокторунун тарыхнаамасында, мазмунунда жана структурасында Түндүк-Батыш Кытайды жердеген (уйгур, казак, кыргыз, салар, дунсян, сары-уйгур, монгол, даур) калктардын фольклордук бөтөнчөлүктөрүнө окшош жактары абдан көп. Бул албетте жалпы географиялык мейкиндикте, тарыхый, социалдык-экономикалык, маданий кендикте, сан кылымдар бою жанаша өмүр сүрүп келүүсүнүн жемиши. Демек, дунган кереметтүү жөө жомоктору Борбор Азия фольклор казынасынын бир бөлүгү болуу менен ушул чөйрөнүн мүнөздүү белгилерин боюна сиңирген жеке улуттук өзгөчөлүктү да калыптандырган.

- Дунгандар Борбор Азияга өздөрү менен кошо ала келген бардык сюжеттик материалдар табыйгы түрдө өзгөрүүгө учураган. Жаңы социалдык чөйрө дунган жомоктук эпосунун андан ары өнүгүшүнө аябай эле таасир эткен. Ислам дининин таасирине кирип калган кыргыз, казак, өзбек, тажик, татар дагы башка эл менен үзгүлтүксүз маданий алакада болуу сөзсүз эстетикалык түзөтүүлөрүн киргизип жүрүп отурган. Сюжеттик репертуарда, айрым образдарды берүүдө, көркөм сүрөттөөлөрдү колдонууда анча-мынча өзгөрүүлөр болгон, ж.б. ар бир жаңы нерсе өзүнө чейинки түшүнүктөр, эски көрүнүштөр менен сөзсүз чырмалышып өөрчүп, чулу бир көркөм, эстетикалык жомоктук бүтүндүктү курап чыгат эмеспи. Натыйжада жалпы улуттук көркөм системада бир аз бөлөкчө сүрөттөлгөн жана кабылданган жаңы мурас пайда болду.

- Ушу тапта Кыргызстан, Казакстан жана Өзбекстанда локалдуу жайгашкан хуэйцзу этникалык топтун көркөм системасы талдоого алынды. Арийне, элдин рухий өнүгүү жолунда жалпы улуттук негизги көркөм нарк сактап калган. Андыктан Борбор Азия дунган кереметтүү жөө жомоктору түбү бирге жалпы бир тамырдан таркаган барлык хуэйцзу калкынын оозеки чыгармачылыгына таандык экендиги талашсыз. Ал эми жалкы көрүнүштү жалпы үлгүгө салып талдоо жемиштүү натыйжаларга алып келери бышык.

- Борбор Азия дунган кереметтүү жөө жомокторун иликтеп-үйрөнүүдө практикалык материал катары орус, совет жана Борбор Азия фольклорчуларынын жыйнаган тексттери кызмат өтөдү. Изилдөө ишибизде Х.Ю. Юсуров, М.А. Хасанов, И.И. Юсупов, Ч. Чжоншонло, Б.Л. Рифтин дагы башка жыйноочулар тарабынан кагазга түшүрүлүп сакталып турган тексттердин абдан көп сандагы сюжеттерин пайдаландык. Болбосо улуттук жандүйнө маданиятынын олуттуу бөлүгүн түзгөн табыйгы картинаны толук жана так бере албас элек. Материалды тандоодо сюжети толук, мазмун-маңызы логикалык чекитине жеткен тексттерди иргеп алдык.

- Борбор Азия дунган кереметтүү жөө жомокторун талдоо ишин жүргүзүүдө эл аралык белгилүү методикалык иштеп чыгуулардын, анын ичинен Н.П.Андреев, Ст. Томпсон, В.Я. Пропп, Е.М. Мелетинский, К. Леви-Строс, А. Греймас, А. Дандис, Л.Г. Бараг, Г.-Й. Утер, Б. Кербелите жана башка фольклорчулардын айрым схемаларын пайдаландык. Кагазга түшүрүлгөн кереметтүү жомок сюжеттеринин тексттерин толук талдоого алуу үчүн анын бирдиги катары кейипкерлердин негизги жоруктарын тандап алдык. Илимдин бүгүнкү талабы боюнча ушул ыкма абдан натыйжалуу, туруктуу жана ачык-даана эсептелип жүрөт.

- Борбор Азия дунган кереметтүү жөө жомокторунун функция, мотив, синтагма д.у.с. “баяндоо атомдоруна” куралган кагазга түшүрүлгөн тексттеринен “ажыдаар менен алышуу”, “бакыт издөө” жөнүндөгү баатырдык жомок, “балдар киши жегичте” архаикалык жомок, духтар жана жиндер, сыйкырлуу кыздар, үйдөн куулуп азап чеккендер ж.б. негиздүү сюжеттик моделдерди таап чыктык. Алардын ар бири өз алдынча структуралык схеманы түзүп турат.

Борбор Азия дунган кереметтүү жөө жомоктору жалпы улуттук фольклордун бир бөлүгү катары илимий мааниге ээ. Изилдөөбүздөн алынган натыйжалар Индонезия, Малайзия, Кыргыз Республикасы, Казакстан Республикасы, Өзбекстан Республикасы жана башка өлкөлөрдө жашаган бардык хуэйцзу калктарынын жалпы фольклор илиминде пайдаланса болот. Изилдөөнүн жыйынтыктары ар бир этникалык топтун өз алдынча фольклордук вариациясынын бөтөнчөлүгүн аныктап чыгууга көмөктөшө алат. Жалпы хуэйцзу фольклорунун улуттук өзгөчөлүгүндөгү жалпы жана жалкы касиеттерди дагы терең андап-түшүнүүгө салым кошот деген үмүтүбүз бар.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ ЖОБОЛОРУ ТӨМӨНКҮ МАКАЛАЛАРДА ЧАГЫЛДЫРЫЛГАН

1. **Исмаева, Р.** Бытование дунганской волшебной сказки в народной среде [Текст] / Исмаева Р.М.// Вестник КГУ им.Арабаева. – Бишкек, 2014. – № 4. – С. 121-124.

2. **Исмаева, Р.** Из истории изучения текстов дунганской волшебной сказки Центральной Азии [Текст] / Исмаева Р.М // Воронежское востоковедение (сборник статей), Воронеж, 2016. –№ 1. – С.131-139.

– Режим доступа:

[//http://ir.vsu.ru/periodicals/pdf/voronezh_vostok/acta_orientalia_2016.pdf](http://ir.vsu.ru/periodicals/pdf/voronezh_vostok/acta_orientalia_2016.pdf)

3. **Исмаева, Р.** Волшебные сказки в дунганском повествовательно-эстетическом фольклоре [Текст] / Исмаева Р.М.// Вестник Института философии и политико-правовых исследований НАН КР. – Бишкек, 2015. – №4. – С.160-167. –Режим доступа://
[http://cslnaskr.jet.kg/collections/uploads/Вестник. %202015.%20№4.pdf](http://cslnaskr.jet.kg/collections/uploads/Вестник.%202015.%20№4.pdf)

4. **Исмаева, Р.** Дунганские героические сказки змееборческого типа (в аспекте связи со структурным изучением) [Текст] / Исмаева Р.М.// Вестник БГУ – Бишкек, 2015. – №2 (32). – С. 141-144. – Режим доступа: // <https://drive.google.com/file/d/0B8MxHGHeYDWqQzMzZUtSQmp5UIRWb0o5UG92TTJmSlM3SjdV/view>

5. **Исмаева, Р.** Дунганские волшебные сказки о контактах человека с сущностной субстанцией [Текст] / Исмаева Р.М.// Известия НАН КР. – Бишкек, 2015. – С.146-154

6. **Исмаева, Р.** Дунганские волшебные сказки (в связи с изучением на современном этапе) [Текст] / Исмаева Р.М.// В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии /Сб. ст. по материалам LIX междунар. науч.- практ. конф. – Новосибирск: Изд. АНС «СибАК», 2016. – №4(59). – С. 83-88. – Режим доступа // <https://sibac.info/conf/philolog/lix/50710>

7. **Исмаева, Р.** История фиксации, систематизации и публикации текстов дунганской волшебной сказки [Текст] / Исмаева Р.М.// В мире науки

и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии /Сб. ст. по материалам LVIII междунар. науч.- практ. конф. – Новосибирск: Изд. АНС «СибАК», 2016. – № 3(58). – С. 147-153.– Режим доступа // <https://sibac.info/conf/philolog/lviii/48601>

8. **Исмаева, Р.** «К вопросу генезиса, формирования и развития дунганской волшебной сказки» [Текст] / Исмаева Р.М. // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук (журнал научных публикаций) – Москва, 2016. – №8 (ч.II) – С. 23-28. – Режим доступа // <http://publikacia.net/archive/2016/8/2/7>

9. **Исмаева, Р.** «Дунганские волшебные сказки: проблемы терминологии» [Текст] / Исмаева Р.М.// Вестник науки и образования (научно-методический журнал). – Москва, 2016. – № 8 (20). – С.66–69. – Режим доступа//<http://scienceproblems.ru/scientific-articles/o-nauchnyh-zhurnalah/arxiv-zhurnala.html>

**Исмаева Рахима Мухамеевнанын “Дунган элинин кереметтүү жөө жомоктору: тарыхнаама, мазмуну жана түзүлүшү” деген филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденип алуу үчүн
10.01.09 – фольклористика адистиги боюнча жазылган
диссертациясынын**

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: фольклор, кара сөз, жөө жомок, кереметтүү жомоктор, дунгандар, Борбордук Азия, генезис, тарых, калыптануу, эл арасында жөө жомоктун жашоосу, сактоо, жыйноо, системалоо, жарыялоо, каттоо, илимий изилдөө, структура, сюжет, текст.

Изилдөө объектиси: Борбордук Азиядагы дунган элинин кереметтүү жөө жомоктору.

Изилдөөнүн предмети: Борбордук Азиядагы дунган элинин дунган кереметтүү жөө жомокторунун тарыхнаамасы, мазмуну жана структурасы.

Изилдөөнүн максаты: Борбордук Азиядагы дунган элинин кереметтүү жөө жомокторунун сюжетин заманбап усул-ыкмалардын, алдыңкы методологиянын өнүгүндө изилдеп чыгуу. Көркөм система катары тарыхый маңызда калыптанган прозалык фольклордун мыкты түрү болгон жөө жомокто бардык чыгармалар өз ара алака-катыштын, өз ара таасирленүүнүн, бири бири байытуунун татаал алакасында тургандыктан, алардын мазмунун жана түзүлүшүн (структурасын), тарыхын конкреттештирүү максатын көздөдүк.

Илимий изилдөөнүн методологиясы алдыга койгон маселенин жүйөсүнөн келип чыгат. Изилдөөнүн жүрүшүндө жыйналган материалдарды иликтеп үйрөнүүдө комплекстүү-системалуу, салыштырма-типологиялык жана салыштырма-тарыхый ыкмалар колдонулду. Маселенин багытына ылайык алыскы жана жакынкы чет өлкөлүк жана Борбор Азиялык фольклор таануучулардын баалуу эмгектерин эске алдык.

Алынган натыйжалардын илимий жаңычылдыгы: диссертант тарабынан улуттук фольклордун изилденип жаткан жанрынын мазмундук,

структуралык, тематикалык, сюжеттик доминанты аныкталды. Дүйнөлүк фольклористиканын алдыңкы адистеринин тажрыйбаларын эске алуу менен дунган жөө жомокторун талдоо– улуттук фольклор илиминин көп актуалдуу маселелерин изилдөөгө из салат.

Теориялык жана практикалык мааниси: дунган калкынын кереметтүү жөө жомоктору XIX-XX-XXI кылымдарда Борбордук Азия аймагында өрбүп-өнүккөндүктөн, ушул аймактагы калктардын жомоктор казынасынын курамдуу бөлүгү болуп саналат. Андыктан аларды изилдеп-үйрөнүү – Борбордук Азиядагы калктардын фольклордук казынасынын өнүгүшүнө кошкон салым. Изилдөөдө алынган илимий натыйжалар аймактык фольклор жөнүндөгү жалпы маалымат жыйноого, фольклор атласын түзүүдө кемчил чынжырчаларын толуктоого, ошондой эле Борбордук Азия калктарынын жалпы маданияты боюнча энциклопедияларды, окуу куралдарын жазууга көмөктөшөт деген ойдобуз.

РЕЗЮМЕ

диссертации Исмаевой Рахимы Мухамеевны “Дунганские волшебные сказки (в аспекте связи с историографией, изучением и структурой)” на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности: 10.01. 09 – фольклористика.

Ключевые слова: фольклор, прозаический фольклор, волшебные сказки, дунгане, Центральная Азия, генезис, история, формирование, бытование, сохранение, сбор, систематизация, публикация, фиксация, научное изучение, структура, сюжет, текст.

Объект исследования: дунганская волшебная сказка Центральной Азии.

Предмет исследования: историография, содержание и структура дунганской волшебной сказки Центральной Азии.

Цель исследования: изучение сюжетов дунганской волшебной сказки Центральной Азии с точки зрения современной передовой методологии. Главным образом предполагается конкретизировать историю, содержание и структуру этого замечательного вида прозаического фольклора как исторически сложившуюся художественную систему, в которой все произведения находятся в сложном взаимодействии, взаимовлиянии и взаимообогащении.

Методология научного исследования: обусловлена самой логикой анализа поставленных проблем. В процессе изучения использована методика комплексно-системного, сопоставительно-типологического и сравнительно-исторического подходов в изучении собранных материалов. Соответственно учтены полезные труды многих фольклористов: дальних зарубежных, ближних зарубежных и центрально-азиатских.

Научная новизна результатов: диссертантом выявлены исторические, содержательные, структурные, тематические, сюжетные доминанты изучаемого жанра национального фольклора. Анализ дунганских волшебных сказок с учетом опытов ведущих специалистов мировой фольклористики изучения многих актуальных проблем национальной фольклористики.

Теоретическая и практическая значимость: дунганские волшебные сказки, благодаря своему развитию в XIX-XX-XXI веках на территории Центральной Азии, считаются также составной частью сказочного фонда народов настоящего региона. Соответственно их изучения имеет значение для общего развития фольклорного фонда народов Центральной Азии. Все полученные научные данные будут способствовать в составлении общих представлений о региональном фольклоре, восполнении не хватающих звеньев в создании фольклорных атласа, энциклопедии и учебников по общей культуре народов Центральной Азии.

SUMMARY OF

Thesis of Ismaeva R.M.-“Dungan fairy tales (in terms of the context of historiography, the study and structure)” on competition of a scientific degree of candidate of philological Sciences, specialty: 10.01. 09 folklore.

Key words: folklore, prose folklore, fairy tales, Dungan, Central Asia, the Genesis, history, formation, existence, preservation, collection, classification, publication, fixation, the scientific study of the structure, plot, text.

Object of study: Dungan fairy tale of Central Asia.

The subject of the research: historiography, the content and structure of fairy tales Dungans of Central Asia.

The purpose of the study: the study of Dungan stories fairy tales of Central Asia from the point of view of modern advanced methodology. Mainly expected to elaborate on the history, content and structure of this remarkable species prosaic folklore as a historically established art system in which all the works are in complex interaction, mutual influence and mutual enrichment.

The methodology of scientific research: due to the very logic of analysis of the issues raised. In the process of studying the methodology of complex system, comparative-typological and comparative-historical approaches to the study of the collected materials. Accordingly considered useful works of many folklorists: the far abroad near abroad and Central Asia.

Scientific novelty of the results: the author identified historical, substantive, structural, thematic, narrative study of the dominant genre of national folklore. Analysis Dungan fairy tales, taking account of the experiences of leading specialists of world folklore studying many relevant problems of the national folklore.

Theoretical and practical significance: the Dungan of a fairy tale, due to its development in the XIX-XX-XXI centuries on the territory of Central Asia, are also an integral part of the fairy tale of the Foundation of the peoples of this region. Accordingly, their study has implications for the overall development of the folklore Foundation of the peoples of Central Asia. All the obtained scientific data will help in generating ideas about regional folklore, filling missing links in the creation of the folklore Atlas, encyclopedias, and textbooks on the General culture of the peoples of Central Asia.